

Κώστας Γ. Φυσαράκης

Μετακινήσεις και επιρροές στην εκπαιδευτική κοινότητα των σχολείων της πόλεως του Ηρακλείου την περίοδο 1858-1878

ABSTRACT

TRANSPORTATION AND INFLUENCES IN THE EDUCATIONAL COMMUNITY OF THE SCHOOLS OF THE CITY OF HERAKLION IN 1858-1878 (BASED ON DOCUMENTS, LETTERS AND REPORTS OF THE ARCHIVES OF THE [CHRISTIAN] ELDERS' COUNCIL OF HERAKLION AND OF THE VIKELAIA MUNICIPAL LIBRARY).

This paper is a comparative analysis, completion and documentation of my previous work on the history of education in the Department of Heraklion, concerning the critical period of the Cretan Risings. Here are listed newer details regarding transportation of pupils, teachers, educational supervising material and the influences of programs, teaching methods and ideas, inside and outside the city of Heraklion and Crete, which emerged from the continuation of my research on the operation of Heraklion City Schools, the external influences they received, their conditions, their teachers, their qualifications and their salaries, their curriculum, the material resources, the proposed improvement measures, etc. Through the data of important letters, reports and tables, the main characteristics of the aforementioned movements and influences are analyzed, compared and presented, as are the conditions of the education process of the time. This paper clarifies the elementary and basic education (primary and secondary) traditionally organized by the Elders' Council of Heraklion and the School Committees of the City. Furthermore, it presents the prospects for full development with the continuous creation, supervision and financing of new municipal schools in the province and the entire Heraklion Department, as well as the gradual development of the Cretan Gymnasium of Heraklion. Additionally, an effort is made to further analyze the aforementioned movements with prior and subsequent educational situations (e.g. pre- and post-rising), in order to gain a more comprehensive understanding of education in these dark and difficult years for the city of Heraklion and Crete as a whole.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρήτη, πόλη Ηράκλειο, 19ος αι., οθωμανοκρατία, εκπαίδευση, δάσκαλοι, μαθητές, σχολεία, προγράμματα σχολικά, μετακινήσεις, επιρροές, επιδράσεις, Κανονισμοί, Γυμνασιακές τάξεις, Ελληνικό, ελληνοδιδάσκαλος

Μετά την επανάσταση του 1821 η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγκάστηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου να εκσυγχρονιστεί, να εκδώσει το Χάττι-Σερίφ (1839) και το Χάττι-Χουμαγιούν (1856), τα οποία εφαρμόστηκαν στην Κρήτη αργότερα και κατόπιν εξεγέρσεων. Με φερμάνι (1858) δημιουργήθηκε ο θεσμός των Δημογεροντιών, με τον *Οργανικό Νόμο* (1867) αναγνωρίστηκε νομικά η ύπαρξη των χριστιανών και με τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) καθιερώθηκε αυτή η αναγνώριση στο πλαίσιο της ημιαυτονομίας.

Τα σχολεία του ελληνικού κράτους, όπως και τα ελληνικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης, Σμύρνης, Θεσσαλονίκης, κ.λπ., αποτέλεσαν πρότυπα για την Κρήτη. Έτσι, αφού πρώτα υλοποιήθηκαν

ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα στις μεγάλες οθωμανικές πόλεις, τις κατοικούμενες από ελληνικούς πληθυσμούς, και στην Αθήνα, υλοποιήθηκαν και στην Κρήτη, όπου συντάχθηκαν παρόμοιοι κανονισμοί. Για αυτό τονίζονται η ανάγκη ίδρυσης σχολείων στην Κρήτη «*διά της μετατυπώσεως των κανονισμών των εν Τουρκία εκπαιδευτικών καταστημάτων και ... στέλλοντες αυτοίς ενίοτε και τινά βιβλία διδακτικά, πίνακας αναγνώσεως, αριθμητικής, κ.τ.λ.*» (Βυβιλάκης 1879, 5-6).

Στο Ηράκλειο ιδρύθηκαν τα πρώτα ημιδημόσια σχολεία αρρένων, το Δημοτικό στα 1831 ως αλληλοδιδασκτικό και το Ελληνικό στα 1835-36, ενώ τα Παρθεναγωγεία ιδρύθηκαν το 1844. Λειτουργούσαν υπό την εποπτεία των εκάστοτε εκκλησιαστικών και κυβερνητικών διοικήσεων της Κρήτης και χρηματοδοτούνταν από την εκκλησία, τις δωρεές, τους γονείς, ενώ μετά το 1858 και από την κεντρική διοίκηση, οπότε και διαθέτουμε λεπτομερέστερα στοιχεία. Με την επανάσταση του 1841 τα λίγα σχολεία που λειτουργούσαν ανέστειλαν τις εργασίες τους.

Στη Δημοτική Σχολή αρρένων, από τη δεκαετία του 1830 δίδασκαν οι αδελφοί Ψαρουδάκη, ενώ στην αντίστοιχη Ελληνική φαίνεται να σχολαρχεί από το 1843-48 ο Μιχαήλ Οικονόμου, με ελληνοδιδάσκαλο τον Νικόλαο Παρασυράκη από το 1845, ο οποίος μετά την αποχώρηση του Οικονόμου για την Αθήνα ανέλαβε τη διεύθυνση για 30 και πλέον χρόνια (Βουρλιώτης 2017, 353). Τη σχολική χρονιά 1858-59 ως ελληνοδιδάσκαλος αρρένων Ηρακλείου φαίνεται και ο Νικόλαος Λαμπρίδης, που δίδασκε και γαλλικά. Ο Λεωνίδας Γεωργιάδης εμφανίζεται απόφοιτος του διδασκαλείου το 1849, εννοώντας του Ελληνικού, το οποίο έδινε και πτυχίο δασκάλου, καθώς και δάσκαλος Ιεράπετρας το 1856 (Καλλιτάκη 2000, 130). Όλοι αυτοί οι δάσκαλοι σπούδαζαν κυρίως στη Σύρο, την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη.

Στην Κρήτη μέχρι το 1860 λειτουργούσαν λίγα ιδιοσυντήρητα σχολεία στις κωμοπόλεις και τα μοναστήρια. Μέχρι το 1869 δεν υπήρχε ιδιαίτερο εκπαιδευτικό ενδιαφέρον για την ύπαιθρο. Υποτυπώδη σχολεία, γραμματοδιδασκαλεία, λειτουργούσαν ιδιωτικά και περιστασιακά για ελάχιστους μαθητές με έναν ιερωμένο, αναγνώστη ή ιερομόναχο κοντινής μονής και σπανίως με έναν λαϊκό που γνώριζε λίγα γράμματα. Επίσης τα παιδιά εύπορων οικογενειών διδάσκονταν ιδιωτικά ανάγνωση, γραφή και αριθμητική δίπλα σε έμπειρους δασκάλους με λίγους συμμαθητές τους.

Μετά το ανταγωνιστικό κλίμα που δημιούργησαν η καθολική προπαγάνδα στην Κρήτη (1859-60) και η εθνικιστική έξαρση στα Βαλκάνια με την πρώτη βουλγαρική εκκλησιαστική απόσχιση (3.4.1860)¹ αναπτύχθηκαν και ανασυστήθηκαν τα παλιά σχολεία στις πόλεις-κωμοπόλεις και λειτούργησαν πολλά αλληλοδιδασκτικά στα χωριά. Αφού η εκπαίδευση ως ευαίσθητο αγαθό επηρεαζόταν από τα γενικότερα κοινωνικοοικονομικά δρώμενα, ήταν επόμενο όλα αυτά τα σχολεία λόγω ανασφάλειας, κινημάτων, επιδημιών, έλλειψης πόρων, φυσικών καταστροφών, κυβερνητικών αλλαγών και νοοτροπίας περί της ανάγκης για γνώση να επηρεάζουν τη λειτουργικότητά τους με αποτέλεσμα ακόμη και το κλείσιμό τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Τα τέσσερα σχολεία της πόλης έγιναν πρότυπα των λίγων επαρχιακών που λειτουργούσαν σε Κιθαρίδα, Πόμπια και Αρχάνες από τη δεκαετία του 1840, τα οποία πιθανότατα έκλεισαν

---

¹ Ματάλας 2003, 130.

με τον σεισμό. Από τον Απρίλιο του 1860 άρχισαν να επανιδρύονται και να επαναλειτουργούν σε νέα βάση, όπως αυτά σε Αβδού, Σγουροκεφάλι, Αμιρά και Καστέλλι στις αρχές της δεκαετίας 1860. Εμπόδιο στη λειτουργία επαρχιακών σχολείων μέχρι τις αρχές του 20ού αι. αποτέλεσε η έλλειψη διδασκαλείου. Λίγο πριν την επανάσταση 1866-69 λειτουργούσαν σε μεγάλους ή και απόμακρους εύρωστους οικισμούς του σημερινού νομού Ηρακλείου αρκετά γραμματο-διδασκαλεία, καθώς και περίπου 20 επαρχιακά σχολεία, τα οποία σταδιακά, αμέσως μετά το τέλος του 1869, επανιδρύθηκαν και έφτασαν τα 45 λίγο πριν ξεσπάσει η επόμενη επανάσταση του 1878 (δηλαδή σε 8 χρόνια παρατηρήθηκε αύξηση 150%).

Με την καθολική προπαγάνδα οι σχολάρχες Ηρακλείου και Χανίων, Παρασυράκης και Ψιλάκης, κατηγορήθηκαν για παρέμβαση, επειδή είχαν και την ελληνική υπηκοότητα, οπότε και απελάθηκαν για μικρό διάστημα, αφού ανέλαβε ωστόσο διοικητής ο Ισμαήλ πασάς. Τότε πιθανότατα ο άτυπος εκπρόσωπος της Δημογεροντίας Ηρακλείου στην Αθήνα, Αντώνιος Παπαδάκης, πρότεινε (10.3.1861) την πρόσληψη του Αντωνίου Μοσχάτου ως Σχολάρχη στη θέση Παρασυράκη.

Στο Ηράκλειο υπολειπορούσαν μέχρι το 1860 τα δύο σχολεία αρρένων, το Δημοτικό με 2 τάξεις (ο Εμμανουήλ Νιωτάκης ως διευθυντής και ο Μιχαήλ Βιστάκης ως υποδιδάσκαλος [1858]) και το Ελληνικό-Επιμενίδειο με 3 τάξεις (Παρασυράκης, Λαμπρίδης, κ.λπ.). Αν και τα σχολεία αυτά φαίνονται να λειτουργούσαν ως δημόσια (με εκκλησιαστικούς και κρατικούς πόρους), σε αντίθεση με τα επαρχιακά, δεν λειτουργούσαν όμως συνεχώς με την ίδια οργάνωση και συστηματικότητα. Ανοιγόκλειναν αναλόγα με τις καταστάσεις και μόνο μετά το 1861, ή καλύτερα μετά το 1869, φαίνεται να παγιώνεται μια σχετική συστηματικότητα. Τα δύο παρθενωγωγεία παρέμεναν κλειστά για άγνωστο διάστημα, ίσως από τον σεισμό του 1856 ή ενωρίτερα, και επαναλειτούργησαν με μία τάξη (Άννα Μαραγκάκη) για το δημοτικό από το φθινόπωρο 1859 και με δύο τάξεις Δημοτικού και μία Ελληνικού από το 1860. Με την αλλαγή Γενικού Διοικητή και την έγκριση της Σχολικής Εφορείας Ηρακλείου (ΣΕΦΗ) τα τρία σχολεία, εξαιρέσει του Δημοτικού κορασίων, το επόμενο φθινόπωρο του 1861 επεκτείνονται κατά μία τάξη. Το Ελληνικό κορασίων με τη Β΄ και τα δύο αρρένων, το Δημοτικό με την αλληλοδιδασκτική τάξη και το Ελληνικό-Επιμενίδειο με την Α΄ γυμνασιακή, που έδινε στους επιθυμούντες αποφοίτους του πτυχίο αλληλοδιδασκάλου, οπότε και ονομάστηκε Ανώτερο Ελληνικό Διδασκαλείο με διευθυντές τους Αριστείδη Απολλοδ. Ζαφειρίδη (1861-62), ιατρό, σχολικό έφορο Ηρακλείου και διδάσκοντα ιστορίας, γεωμετρίας και λατινικών στις Α΄ Γυμνασίου και Γ΄ Ελληνικού, και Μιλτιάδη Βρατσάνο (1862-63), φιλόλογο, συγγραφέα και Διευθυντή αργότερα του Διδασκαλείου Αθηνών.²

Στις 12 Ιουνίου 1862, πριν προσληφθεί στην Ελληνική Σχολή ο Βρατσάνος, ο «Ανατολικός Αστήρ» αναφερόταν στην πρόοδο των σχολείων Ηρακλείου, επαιμώντας όλους όσους συνέβαλαν σε αυτή, και στο ότι οι μαθητές τους διδάσκονταν «ομοιομόρφως με τους εν Ελλάδι». Ενώ ο ίδιος συντάκτης των *Κανονισμών των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων*, ο Βρατσάνος, αναφερόταν συνεχώς στην αρχή στο Αλληλοδιδασκτικό, και στο ότι όσοι από τους μαθητές της Α΄ γυμνασιακής ήθελαν να ασκήσουν το επάγγελμα του δασκάλου όφειλαν να διδαχθούν σε αυτό το σχολείο την αλληλοδιδασκτική μέθοδο σύμφωνα με τον *Οδηγό «των δημοτικών της*

² Βλ. εφ. *Ανατολικός Αστήρ* Κωνσταντινούπολης 21.8.1862, 28.8.1862, 23.10.1862 και 11.12.1862.

Ελλάδος σχολείων». Στο Κεφάλαιο Α΄ για το Ελληνικό επισημαινόταν ότι: «*Η εν Ηρακλείω υφισταμένη Ελληνική Σχολή συγκροτείται εκ τεσσάρων τάξεων, ων αι τρεις πρώται αντιστοιχούσι προς τας τρεις τάξεις των εν Ελλάδι σχολαρχείων, η δε Τετάρτη προς την πρώτην γυμνασιακήν*».³

Ο Στέφανος Γοντικάκης (1992, 19-24 και 50-53) επισημαίνει για τον «*Κανονισμό των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων*», που συνέταξε ο σχολάρχης Παρασυράκης το 1870, ότι λόγω ανυπαρξίας νόμου τότε περιελήφθησαν σε αυτόν «*νομικές διατάξεις, μερικές δανεισμένες επί λέξει από τον ελληνικό περί παιδείας νόμο του 1834*», ενώ για τη σύνταξη του *Κανονισμού του 1880*, εποχή που αρχίζει να εφαρμόζεται η συνδιδασκική στην Ελλάδα, δίδονται ο κανονισμός και το πρόγραμμα των προτύπων σχολείων «*Παιδαγωγείου Αθηνών*» και «*Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης*» στους συντάκτες του Ηρακλειώτες δασκάλους.

Έτσι από το σχολικό έτος 1861-62 τα τέσσερα σχολεία Ηρακλείου αναπτύχθηκαν και λειτούργησαν συστηματικά υπό την εποπτεία της ΣΕΦΗ και της Δημογεροντίας Ηρακλείου (ΔΗ). Η Μητρόπολη παρά την τεράστια έλλειψη πόρων με τη θεμελίωση του Αγίου Μηνά τον Μάρτιο του 1862, με τις δωρεές, τις λαχειοφόρες αγορές, τους εράνους, ανοίγεται και στην εκπαίδευση. Ο Μητροπολίτης Διονύσιος από το φθινόπωρο 1862 πρόσθεσε στην Ελληνική Αρρένων τη Β΄ Γυμνασίου, με την πρόσληψη του Βρατσάνου, οθωμανικής και ελληνικής υπηκοότητας, οπότε και δώρισε τα κτήματα του μετοχίου της Αγίας Παρασκευής στη Μεσαρά.

Γίνεται έτσι ανάπτυξη των σχολείων της πόλης, τα οποία με την προσθήκη νέων σπουδαγμένων δασκάλων συντέλεσαν στη δημιουργία κλίματος πνευματικής ανάτασης. Με τις αναβαθμίσεις αυτές που στόχευαν στην ανάπτυξη πλήρους τετρατάξιου γυμνασίου, με τις ενέργειες βιβλιοφίλων Ηρακλειωτών, εγκρίνεται η πρόταση Βατσάνου για δημιουργία βιβλιοθήκης με δωρεές ομογενών (Αντ. Παπαδάκης 4.000 γρόσια) και με δάνειο 10.000 γροσίων και της οποίας η εγκαινιάσή της γίνεται το 1865.⁴

Το Δημοτικό Σχολείο Αρρένων μέχρι τον Ιούνιο του 1861 αποτελούνταν από δύο τμήματα, Συνδιδασκτικό και Νηπιακό. Σύμφωνα με έγγραφο του γνωστού λαογράφου και ιεροψάλτη του Αγίου Μηνά, νηπιοδασκάλου Παύλου Βλαστού, στο Νηπιακό δίδασκε ο ίδιος και σε διάστημα έξι μηνών (Φεβρουάριος-Ιούνιος 1861) προβίβασε για το συνδιδασκτικό 56 μαθητές. Το επόμενο σχολικό έτος, με την πρόσληψη του συγγραφέα της Γεωγραφίας της Κρήτης (1875) και δασκάλου Αβδού, Ευάγγελου Φουρναράκη λειτούργησε και το αλληλοδιδασκτικό τμήμα. Λόγω έλλειψης σχολείων στην επαρχία, τα σχολεία της πόλης έγιναν πρότυπα των υποψήφιων νεοϊδρυόμενων αντίστοιχων επαρχιακών σχολείων στα προγράμματα και τις μεθόδους διδασκαλίας και με την ανάπτυξή τους φιλοξένησαν και εκπαίδευσαν σημαντικό αριθμό επαρχιωτοπαίδων. Ωστόσο ο αγροτικός χαρακτήρας του πληθυσμού της Κρήτης, ακόμη και στις πόλεις, σε συνδυασμό με τη συνήθεια της παιδικής εργατικής απασχόλησης των μαθητών από την οικογένειά τους και τη σημαντική συμβολή τους στο οικογενειακό εισόδημα αναδεικνύεται και με το παρακάτω έγγραφο. Στις 25.1.1862, ο διευθυντής Εμμ. Νιωτάκης ζήτησε αίθουσα, περιγράφοντας την ασφυκτική κατάσταση της σχολής, όπου σε δύο δωμάτια στοιβάζονταν 340 μαθητές των τριών τμημάτων, Συνδιδασκτικού (60), Αλληλοδιδασκτικού (190) και Νηπιακού (90): «*Επειδή πολλοί*

³ Βλ. *Κανονισμοί 1863*, 22 και 33.

⁴ Βλ. εφ. *Ραδάμανθυς* Αθηνών, 5.10.1863.

των μέχρι τούδε εις την σύναξιν των ελαιών απασχολουμένων μαθητών ημών επανήλθον, και πολλοί άλλοι νέοι συνέρρευσαν, ο αριθμός των φοιτώντων εις την Σχολήν ημών ηυξήθη μέχρι του 340· μη επαρκούσης δε της χωρητικότητος των δύο δωματίων εις τοσούτους μαθητάς, αναγκάζομαι, ίνα μεταφέρω το Συνδιδασκτικόν τμήμα συγκείμενον εξ εξήκοντα μαθητών εις το ιδιαίτερον δωμάτιον, όπου πολλάς θέλομεν δοκιμάσει δυσκολίας, διά το (ότι) είναι αυτό όλως ακατάλληλον, αλλά τι ποιητέον;».⁵ Το πρόγραμμα διδασκαλίας ακολουθούσε τον γενικό Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μέχρι το 1863, οπότε κυκλοφόρησε και ο ενιαίος Κανονισμός των σχολείων της πόλης.

Σύμφωνα με τον Καλλίφρων, «Εκπαιδευτικά», το 1861-62 στην πρωτεύουσα πόλη του Ηρακλείου λειτουργούσε μόνο ένα γραμματοδιδασκαλείο με 50 μαθητές και 3 γραμματοδιδασκάλους. Τα 4 σχολεία της πόλεως λειτουργούσαν με 11 δασκάλους που δίδασκαν σε 810 συνολικά μαθητές, 447 αγόρια και 363 κορίτσια. «Μαθήματα παραδίδονται εν μεν τοις αλληλοδιδασκτικοίς σχολείοις τα υπό του Οδηγού οριζόμενα, εν δε τη Ελληνική σχολή αρρένων, Ελληνικά, Λατινικά, Γαλλικά, Τουρκικά, Μαθηματικά, Γεν. Ιστορία, Γεωγραφία, Ιερά Ιστορία και Κατήχησις, Φιλοσοφία, Αρχαιολογία και Εκκλησιαστική Μουσική. Εν τη των κορασίων Ελληνική σχολή παραδίδονται τα εν ταις δυσί πρώταις τάξεσι των Ελληνικών σχολείων διδασκόμενα μαθήματα, η Γαλλική γλώσσα και τα χειροτεχνήματα». Για την κατάταξη των μαθητών στο Ελληνικό και το αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών αρρένων και θηλέων, οι Κανονισμοί περιείχαν αναλυτικές οδηγίες, καθώς και για τη σχολική Εφορεία.⁶

Η Ελληνική Σχολή αρρένων διευθύνεται από τις αρχές της δεκαετίας 1860 από τον Παρασυράκη. Το φθινόπωρο του 1862 στην ίδια σχολή δίδασκαν εκτός των δύο ανώτερων εκπαιδευτικών Βρατσάνου, Παρασυράκη και οι ελληνοδιδάσκαλοι, γαλλικών, Νικόλαος Π. Βιτσαράς, τουρκικών, Ι. Ιωαννίδης και ελληνικών Γ. Καραγιαννάκης, Ν. Δρακάκης και Ι. Νικολαΐδης, ενώ στις αντίστοιχες Ελληνική και Δημοτική Σχολή κορασίων (Παρθεναγωγεία) δίδασκαν επιπλέον οι δασκάλισσες Άννα Μαραγκάκη, ως διευθύντρια, Μαριγώ Σγουρού ή Σγουράκη και Μαριγώ Ζαμιτζάκη.⁷

Σε τέσσερα χρόνια οι μαθητές Ηρακλείου υπερδιπλασιάστηκαν. Από 400 το 1860 σε 810 το 1862 και σε περισσότερους των 1.000 τον Οκτώβριο 1863.⁸ Τα σχολεία όμως αυτά λόγω αυξημένου κόστους μισθοδοσίας, ιδιαίτερα του Ελληνικού, δεν επέτρεψαν τη λειτουργία άλλων επαρχιακών. Για αυτό και οι Κρήτες φοιτητές της Αθήνας δημοσίευσαν άρθρα για την ανάπτυξη πρώτα της δημοτικής εκπαίδευσης στα κεφαλοχώρια, με 3-6 Αλληλοδιδασκτικά και ένα Ελληνικό ανά επαρχία και έπειτα να επεκταθεί το Γυμνάσιο. Τα σχολεία της πόλης επιχορηγούσαν κυρίως οι Μονές, οι Αρχιερείς και η Κυβέρνηση που έδινε μηνιαίως 3.000⁹ γρόσια. Όμως, τις περιόδους αφορίας, όπως αυτή των 1862-65, όλες οι χρηματοδοτήσεις αυτές δεν επαρκούσαν, αναγκάζοντας τη ΣΕΦΗ στον δανεισμό από τη Χριστιανική Ορφανική Τράπεζα (ΧΟΤ) για τη μισθοδοσία των επί μήνες απλήρωτων εκπαιδευτικών της. Οι υπέρογκες αυτές

⁵ Βλ. ΑΔΗ 2, 4-589 και 2.4, 1-1.

⁶ Βλ. εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, 11-9-1862.

⁷ Τζεδάκης (1980-81), τ. Α', 19-23, τ. Β', 112-115 και τ. Γ' 221-224.

⁸ Βλ. ΑΔΗ 2, 10-1220.

⁹ Βλ. εφ. *Αθηνών Αιών*, 21-12-1860 και Καλλίφρων, 106.

δαπάνες σε συνδυασμό με την ανέγερση του Αγίου Μηνά δεν συνοδεύονταν με αντίστοιχα έργα στις επαρχίες του τμήματος Ηρακλείου που συμπεριλάμβαναν και τον σημερινό νομό Λασιθίου. Οι κάτοικοι αυτοί στερημένοι εκπαιδευτικής υποστήριξης, με τη συμβολή των φοιτητών, ζήτησαν τα δικαιώματά τους μέσα από το Μοναστηριακό Ζήτημα. Η τεσσάρων μέτρων ύψους ναοδομή της Μητρόπολης στις παραμονές της Επανάστασης προκαλεί το δημόσιο αίσθημα, αφού μέσα στην ανέχειά του ο κόσμος καλείτο να συνεισφέρει στην ανοικοδόμηση (Δετοράκης 2005, 131). Το Ηράκλειο διχάστηκε, με το Αντιμητροπολιτικό ή Επαρχιωτικό κόμμα να κατηγορεί «την εν Ηρακλείω φατρία» και τον απουσιάζοντα επί δύο χρόνια στο Πατριαρχείο, Μητροπολίτη Διονύσιο, που ήθελε να φτιάξει τους «πύργους της Βαβυλώνας», «έργο κολοσσιαίο», αδιαφορώντας για την αμάθεια του πληθυσμού των επαρχιών της Κρήτης (Παπαδάκης 1880, 15-16). Στις διαμάχες αυτές ο Ισμαήλ πασάς απελαύνει τους πρωταγωνιστές του Μοναστηριακού, φοιτητές και εκπαιδευτικούς, Γεωργιάδη, Βιστάκη, κ.λπ.

Διενέξεις και φατριασμοί εμφανίζονται στο Ηράκλειο και την εποχή της Μεσοβασιλείας, από την έξωση Όθωνα μέχρι την άφιξη του Γεωργίου (Οκτώβριος 1862-1863) (Πεπονάκης 2011, 12). Με τις αφορίες της γης και τις δολοπλοκίες ορισμένων χριστιανών εμπόρων ο σχολάρχης Βρατσάνος «μπήκε στο στόχαστρο» αυτών κι άλλων δασκάλων που είχαν υποχρεωθεί νωρίτερα να αρνηθούν την ελληνική υπηκοότητα, κατηγορήθηκε στη Μητρόπολη «ότι διέγειρε το μίσος των μαθητών κατά των Τούρκων και επέβαλλε στους μαθητές τη χρήση ελληνικών λέξεων αντί τουρκικών... παύθηκε από τη θέση του τον Αύγουστο 1863 και υποχρεώθηκε λίγους μήνες αργότερα να αναχωρήσει από την Κρήτη». Την περίοδο 1865-66 διδάσκει στο Ημιγυμνάσιο ο φοιτητής φιλολογίας Αντώνιος Μιχελιδάκης, καλύπτοντας το κενό του απερχόμενου Βρατσάνου.

Με τον *Οργανικό Νόμο* (1867-68) συστήθηκαν δύο επιπλέον τμήματα, Λασιθίου και Σφακίων και περιορίστηκαν οι επαρχίες του Ηρακλείου από 7 σε 4.¹⁰ Αποκαθίσταται η ηρεμία και η Εκκλησία, εκδίδοντας τον «*Διοργανισμό των εν Κρήτη Ιερών Μονών*» (1870) ανέλαβε την υποχρέωση ίδρυσης, ακόμη και ανώτερων σχολείων (Δετοράκης 1990, 409-11). Για κάθε τμήμα εκδόθηκε χωριστός «Κανονισμός» με εξαίρεση το Ηράκλειο και το Λασιθί, όπου κυκλοφόρησε κοινός (5.12.1870).¹¹ Πολλά γειτονικά χωριά ενώθηκαν για ανέγερση διδακτηρίου, καταργήθηκαν τα γραμματοδιδασκαλεία όπου ιδρύονταν σχολεία, κ.λπ. Ιδιοσυντήρητα σχολεία συστήθηκαν μόνο με την άδεια της κυβέρνησης, την επιτήρηση της ΔΗ και σύμφωνα με τους Κανονισμούς. Έτσι λειτούργησε, πιθανότατα μόνο για έναν χρόνο (1877-78), το πρώτο ιδιωτικό εκπαιδευτήριο του Μίνωα Καλοκαιρινού με ελληνοδιδάσκαλο τον Μιχαήλ Βιστάκη.¹²

Για την υλική και πνευματική υποστήριξη των σχολείων της πόλης η ΔΗ μέσα από τις ΣΕΦΗ και ΣΤΕΦΗ (τμηματική) δραστηριοποιείτο διαρκώς. Σχεδιάζοντας την έκδοση σχολικών λαχείων από το 1870, ζήτησε την έγκριση της Πύλης, η οποία, παρά την επιμονή των πληρεξουσίων τον Μάιο του 1875 στην έγκριση και εκτύπωσή τους, έναν χρόνο μετά βρίσκονταν ακόμη κλεισμένα στο τελωνείο.¹³ Παρόμοιες προσπάθειες εκτύπωσης και αποστολής εντύπων που αφορούσαν χριστιανικά δικαιώματα, όπως ο *Κανονισμός των επαρχιακών σχολείων Ηρακλείου*

¹⁰ *Κρητικός Κώδικς 1893*, 20.

¹¹ Βλ. ΑΔΗ 2.4, 1-39.

¹² Βλ. ΑΔΗ 2, 138-74.

¹³ Βλ. ΑΔΗ 2, 82-289-90, 35-265-70, 65-56, 95-33 και 104-306.

και η μεταφρασμένη έκδοση του Χάττι-Χουμαγιούν από τον Βυβιλάκη, δεν έφθασαν ποτέ στους δικαιούχους παραλήπτες τους. Μόνο τον Ιούλιο 1875 η ΣΕΦΗ εξέθεσε σε λαχειοφόρο αγορά χειροτεχνήματα του Παρθεναγωγείου με την υποστήριξη του σουλτάνου στα έξοδα κατασκευής τους.¹⁴

Από τον Απρίλιο του 1871 λειτουργούσε στο Ηράκλειο βιβλιοπωλείο της ΣΕΦΗ, από όπου οι μαθητές υποχρεούνταν να προμηθεύονται τα επιτρεπόμενα βιβλία *«διότι η ωφέλεια εκ της πωλήσεως τοιούτων καταναλίσκεται εις την δωρεάν παραχώρησιν βιβλίων εις τους απόρους μαθητάς»*. Παρακαλούσε τη ΔΗ στην επέκταση του μέτρου και στην επαρχία, με το επιχείρημα της μη απότισης διδάκτρων *«των προσερχομένων χάριν ανωτέρας εκπαιδεύσεως»* στα σχολεία της πόλης. Παράλληλα ΔΗ και ΣΕΦΗ αποφάσισαν την επιβολή ετησίων διδάκτρων από το σχολικό έτος 1871-1872 και στις 4 τάξεις του Ελληνικού που λειτουργούν από τότε με την προσθήκη της Α΄ Γυμνασιακής. Προσκλήθηκαν *«πάντες οι στερούμενοι μεν τέκνα φιλόμουσοι κάτοικοι της πόλεως ταύτης, αλλά δυνάμενοι να συνεισφέρωσιν ετησίως αναλόγως της θέσεως αυτών, ό,τι προαιρούνται προς διατήρησιν και προαγωγήν των εν αυτή εκπαιδευτικών Καταστημάτων»*. Ανάλογα με τη σχολική τάξη και με την οικονομική κατάσταση των γονέων τα δίδακτρα διαφοροποιούνταν και προκαταβάλλονταν με απόδειξη *«εις τρόπον ώστε οι ευπορούντες και οι δυνάμενοι των γονέων αυτών να συνεισφέρωσιν αναλόγως εις την διατήρησιν τούτων»*.¹⁵ Έτσι από το φθινόπωρο του 1871 η νέα ΣΕΦΗ εισέπραττε τα δίδακτρα την πρώτη κάθε μήνα, εκτός των γονέων, τακτικών συνδρομητών και επανεξέταξε τους μαθητικούς καταλόγους, μήπως *«μεταξύ των εν αυτοίς ως ευπόρων σημειουμένων είναι τινές, οι οποίοι αξιούσι να μην πληρώνωσι δίδακτρα, πράγματι όντες άποροι, και εάν μεταξύ των απόρων υπάρχωσι τινες εις θέσιν ν΄ αποτίωσι τοιαύτα»*.¹⁶ Παράλληλα ζητούσε με επιστολές της στους επάρχους-μοεβίνηδες και άλλους χριστιανούς εισοδηματίες *«την επί τέσσαρα έτη ενιαύσιον συνδρομήν»* τους.¹⁷ Συγχρόνως η ΔΗ αποσπούσε το μέχρι τότε δικαίωμα κράτησης 0,5% των δανειζομένων κεφαλαίων από τη ΧΟΤ υπέρ του χριστιανικού Νοσοκομείου και το εκχωρούσε στα σχολεία, ανοίγοντας αποκλειστική σχολική τραπεζική μερίδα.¹⁸ Όλες οι σχολικές συνδρομές και λοιπές δαπάνες καταχωρήθηκαν πια στη μερίδα αυτή, καθώς και οι μερίδες των Μονών Αγίας Παρασκευής και των εγκαταλειμμένων Βαλσαμονέρου, Βροντησίου, Εσταυρωμένου και Καρδιωτίσσης.¹⁹

Η προσπάθεια επανίδρυσης της Βιβλιοθήκης Ηρακλείου με Αναγνωστήριο επαναλήφθηκε τον Οκτώβριο του 1872, οπότε ζητήθηκε, μέσω και δωρεών, ο εφοδιασμός τους *«διά του αναγκαίου αριθμού επιστημονικών παντός είδους βιβλίων, περιοδικών συγγραμμάτων και Εφημερίδων»*. Ο Χριστόφορος Αργυράκης, ως αντιπρόσωπος της ΔΗ στην Κωνσταντινούπολη, κατόρθωσε να αποσταλούν κυρίως δωρεάν βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες. *«... Εκτός από τους ομογενείς*

¹⁴ Βλ. ΑΔΗ 2, 97-183-4 και 99-1081-82. Λαχειοφόρος αγορά χειροτεχνημάτων αναφέρεται και προεπαναστατικά. Παρλαμάς 1988, 239.

¹⁵ Βλ. ΑΔΗ 2.4, 1-323 και 2, 46-182.

¹⁶ Βλ. ΑΔΗ 2.4, 1-311.

¹⁷ Βλ. ΑΔΗ 2.4, 1-190-93.

¹⁸ Βλ. ΑΔΗ 2, 25-517-19.

¹⁹ Βλ. ΑΔΗ 2.4, 1-131-2.

της Πόλης, βοήθησαν και οι Έλληνες της Τεργέστης, της Πετρούπολης, της Ρουμανίας, αλλά και των Αθηνών και της Σύρου» στον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης και του κοινού Αναγνωστηρίου Ηρακλείου (Μαν. Δετοράκης 1993, 21).

Από το 1872 μειώθηκε κατά 20% η κυβερνητική σχολική επιχορήγηση ως συνέπεια της επικράτησης αντιδραστικών ιδεών πανισλαμικού χαρακτήρα. Με τον θάνατο του Μεγάλου Βεζίρη Ααλή (1871) και τη διαδοχή του από τον Μαχμούτ Νεντίμ περικόπηκαν οι δαπάνες σχολείων, δικαστηρίων και δημοσίων έργων πλην των πολεμικών, φρουρίων και λιμανιού της Σούδας.²⁰ Οι διορισμένοι μετά τον Ρεούφ Γενικοί Διοικητές υποβάθμιζαν την ελληνική κουλτούρα, αποκλείοντας «τους χριστιανούς αντιπροσώπους με πανεπιστημιακή παιδεία» και με «τεχνάσματα» σταματούσαν ό,τι ελληνικό, όπως και τον «*Εν Ηρακλείω Κρητικό Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο*», που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1875, τον οποίο κατάργησαν τον Ιούνιο και επέτρεψαν την επανίδρυσή του το 1879.²¹

Με τους δασκάλους και τις υποδομές σε έλλειψη χρησιμοποιήθηκαν ιερωμένοι, τελειόφοιτοι ελληνικών σχολείων που, ανήλικοι ακόμη, γίνονταν ανάρπαστοι. Μόνο μετά το καλοκαίρι του 1874, με την αποφοίτηση των πρώτων μαθητών της, η Β΄ Γυμνασίου καθιερώθηκε ως ελάχιστο προσόν πρόσληψης δασκάλων. Η ΔΗ, επηρεασμένη και από την ευρωπαϊκή οικονομική κρίση (1873-95), ίδρυσε λίγα και ποιοτικότερα σχολεία, απαιτώντας τη συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων. Συγχρόνως ο καταστροφικός χειμώνας (1873-74) με τις χιονοθύελλες, την αφορία και υποτίμηση της αξίας της γης ανάγκασαν πολλούς κατοίκους (ολόκληρους οικισμούς στον Μυλοπόταμο) να μετακινηθούν εκτός Κρήτης για να σωθούν από την πείνα. Η αγορά κατακλύστηκε από χαλκονομίσματα (μπακίρες), τα οποία εξαφάνισαν τα ασημένια και οι επιστάτες της ΔΗ ζητούσαν επανάληψη των πλειστηριασμών τον Αύγουστο, οπότε αναμενόταν βελτίωση της κατάστασης. Με στάση πληρωμών των μισθωτών και το εμπόριο ανύπαρκτο οι εκπαιδευτικοί απειλούσαν με παραίτηση, αν δεν τους καταβάλλονταν τα δεδουλευμένα.²² Η ΣΕΦΗ ζήτησε με εξώδικο τα υπεσχημένα των δωρητών μεταξύ των οποίων και του Μίνωα Καλοκαιρινού.²³ Στις αρχές του 1876 μόνο, με αιτίες τη φοίτηση πάνω από 80 επαρχιωτών μαθητών, την αποτυχία των εκούσιων δωρεών και τον διπλασιασμό των εξόδων της από την Β΄ Γυμνασίου ζήτησε και πέτυχε τον διπλασιασμό των Μοναστηριακών επιχορηγήσεων από 10.000 σε 20.000 γρόσια ετησίως για την επόμενη εξαετία (1875-1881).²⁴

Για τις δημοτικές σχολές ο ρυθμός επανερχόταν σταδιακά από το φθινόπωρο 1867, όταν ήλθε στο Ηράκλειο ο Ααλή Πασάς, αφού προσλήφθηκαν δάσκαλοι στα Δημοτικά, αρχικά ιδιοσυντήρητα, με τη Μαυρογιαννάκη και τον Νιωτάκη. Από τον Οκτώβριο 1868 το Αρρεναγωγείο λειτουργεί με 46 μόνο μαθητές (δηλαδή 12% αυτών της προεπαναστατικής περιόδου) και το Παρθεναγωγείο με λιγότερες μαθήτριες, με δύο δασκάλες και προεξάρχον ζήτημα την προσπάθεια διαχωρισμού των δύο φύλων. Η επανάσταση αύξησε την ανασφάλεια

²⁰ Για του Γενικούς Διοικητές Κρήτης και τη γενικότερη πολιτική κατάσταση βλ. Καλλιατάκη 1988, 170-185.

²¹ Βλ. Μαν. Δετοράκης 2003, 261-309 και Παρλαμάς 1988, 245.

²² ΑΔΗ 2, 80-628, 488-90.

²³ Βλ. Καλλιατάκη 1988, 184-5 και ΑΔΗ 2, 80-465, 657.

²⁴ Βλ. Καλλιατάκη 1985, 82 και ΑΔΗ 2, 92-39, 102-548-49, 104-146.

των γονέων που απαιτούσαν την κοινή φοίτηση στο Παρθεναγωγείο των αγοριών με τις αδελφές τους, προκαλώντας τη διαμαρτυρία Νιωτάκη.²⁵ Η επανιδρυθείσα από τον Μάιο του 1869 ΣΕΦΗ επανατοποθέτησε τους δασκάλους Νιωτάκη, Φουρναράκη και Μαραγκάκη, Σγουρού στα ανά δύο αντίστοιχα τμήματα, Συνδιδασκτικό και Αλληλοδιδασκτικό, αρρένων και κορασίων.

Από τον Σεπτέμβριο του 1870 προσλήφθηκαν επιπλέον ως βοηθοί δασκάλων: ο Ι. Πατερόπουλος στο Αρρεναγωγείο και η Ανδριάνη Μαυρογιαννάκη στο Παρθεναγωγείο.²⁶ Το φθινόπωρο του 1871 δημιουργήθηκαν δύο αλληλοδιδασκτικά και ένα νηπιακό τμήμα, οπότε προσλήφθηκαν επιπλέον στο Β΄ Αλληλοδιδασκτικό ο Γ. Παρασυράκης και στο Νηπιακό ο Μιχαήλ Γ. Πατερόπουλος και παρέμειναν οι Νιωτάκης, Φουρναράκης και Ιωάννης Πατερόπουλος.²⁷ Στο Παρθεναγωγείο προσλήφθηκαν η Ασπασία Πολυχρονίδου για το Ελληνικό και Δημοτικό Παρθεναγωγείο, καθώς και η Ειρήνη Μ. Παπαδάκη²⁸ για το νηπιακό τμήμα του Δημοτικού Παρθεναγωγείου αντί της Μαριγώς Σγουράκη.

Τον Σεπτέμβριο του 1874, λόγω οικονομικής κρίσης και μείωσης της αυτοκρατορικής επιχορήγησης, τα δύο αλληλοδιδασκτικά και τα δύο νηπιακά τμήματα συμπύχθηκαν σε ένα τμήμα και μετατέθηκαν ο Φουρναράκης στην Ανώπολη και ο Ι. Πατερόπουλος στις Αρχάνες. Στη θέση τους τοποθετήθηκαν αντίστοιχα ο δοκιμασμένος επί τετραετία στο δημοτικό Αρχανών νεαρός δάσκαλος Κ. Δρακάκης με τον παραμένοντα από το 1871 Μιχαήλ Γ. Πατερόπουλο. Όμως τα προβλήματα συνεχίζονται με τις ελλείψεις αιθουσών και την εποχικότητα φοίτησης των μαθητών, αναγκάζοντας τον Νιωτάκη να επανέλθει (17.2.1875) στα προ 13 ετών αιτήματα. Ζητούσε ή να προσληφθεί δάσκαλος στο νηπιακό τμήμα των 130 μαθητών, χωρίς τους νέους που αναμένονταν τη Σαρακοστή και να μεταφερθούν οι ικανοί ανάγνωσης στο Προκαταρκτικό, όπου θα μεταφερθεί και ο νηπιαγωγός αυτός ως βοηθός, διαφορετικά να μείνουν οι κατώτερες τάξεις του Νηπιακού (Αλφαβήτου, Συλλαβών και Λεξιλογίας) μαζί με τους νέους προσερχόμενους μαθητές σε ξεχωριστή αίθουσα, όπου να διδάσκει ο νέος αυτός δάσκαλος.

Η νέα ΣΕΦΗ ζήτησε οδηγίες από τον Ε.Φ.Σ. Κωνσταντινούπολης (Αύγουστος 1875) για το νέο παιδαγωγικό σύστημα του Νηπιακού προκειμένου να αντικαταστήσει την «πλημμελή» αλληλοδιδασκτική μέθοδο, καθώς και την υλική βοήθεια του «εθνικού τούτου σεμνύματος». Ύστερα από 3 μήνες η ΣΕΦΗ «ως ελάχιστον δείγμα της βαθυτάτης ευγνωμοσύνης και απεριόριστου υπολήψεως» αποστέλλει με το αυστριακό ατμόπλοιο του Λούδ «10 στάμνας ελαιών, 10 μικρά βαρέλια οίνου και 50 κεφάλια τυρού» που μεταφέρονται στον Οικουμενικό Πατριάρχη και άλλους διαπρεπείς πατριώτες της Πόλης. Παράλληλα η ΔΗ σε ευχαριστήρια επιστολή της (29.2.1876) στον τότε υφυπουργό Εξωτερικών Κωνσταντίνο Αδοσίδη για την εξοικονόμηση σχολικών πόρων από την καθιέρωση Μοναστηριακής διαχειριστικής τάξης, που απέφερε «εις την πατρίδα αυτού μεγίστην ηθικὴν ωφέλειαν», ζήτησε τη συνδρομή και μεσολάβησή του στους ομογενείς Χρηστάκη Εφένδη Ζωγράφο, Γ. Ζαρίφη και Σταυράκη Βέη Αριστάρχη για σύσταση Διδασκαλείου, συμπλήρωση του Γυμνασίου με πρόσληψη 3 καθηγητών, ανοικοδόμηση

²⁵ ΑΔΗ 2, 21-278, 417.

²⁶ ΑΔΗ 2.4, 1-131-2.

²⁷ ΑΔΗ 2, 60-495.

²⁸ ΑΔΗ 2.4, 1-193 και ΑΔΗ 2, 60-495.

νέας Ελληνικής Σχολής (όπως έγινε με τη νέα μεγαλοπρεπή μουσουλμανική σχολή), έγκριση της καθυστερημένης άδειας των λαχείων για τα σχολεία που βρίσκονταν ακόμη κλεισμένα στο τελωνείο Κωνσταντινούπολης κ.λπ. Οι ΔΗ και ΣΕΦΗ επέμειναν το καλοκαίρι του 1876, ζητώντας από τον Γενικό Διοικητή, από τα έσοδα του Τελωνείου Κρήτης, την καθυστερημένη κατά 8 μήνες επιχορήγηση προκειμένου να σταματήσει η σχολική αποσύνθεση λόγω των απλήρωτων δασκάλων, από τον Διοικητή Ηρακλείου τη συνδρομή 50.000 γροσίων για την ανέγερση νέας Ελληνικής Σχολής και τέλος, αξιοποιώντας έκθεση που συνέταξε Επιτροπή Διαρρύθμισης της Ελληνικής Σχολής, πρότειναν τεκμηριωμένες βελτιωτικές παρεμβάσεις-προγράμματα διδασκαλίας.

Η Ελληνική Σχολή Αρρένων άνοιξε την 1.10.1869 με την πρόσληψη των Παρασυράκη και Νικηφόρου Ζαχαριάδη, θεολόγου και διακόνου της Μητρόπολης με μειωμένη όμως μισθοδοσία, 800 γρόσια για τον πρώτο και 500 για τον δεύτερο, που από τις αρχές του 1871 προσαρμόζεται στα προεπαναστατικά επίπεδα.²⁹ Ο Παρασυράκης προσπάθησε να κατατάξει τους 40 πρώτους μαθητές σε δύο τμήματα ανάλογα με τις γνώσεις τους και έναν μήνα μετά υπέβαλε στη ΣΕΦΗ κατάλογο των 45 μαθητών, από 15 και 30 για το Α΄ και Β΄ τμήμα αντίστοιχα, ενώ προσκάλεσε τους εφόρους να επισκεφθούν τη σχολή για επιβράβευση των επιμελών και παρακίνηση των αμελών.³⁰ Από τον Σεπτέμβριο του 1870 προσλήφθηκαν στη θέση του αποχωρήσαντα Ζαχαριάδη οι Ν. Λαμπρίδης, γαλλικών και ελληνικών, Αμβρόσιος Κασσάρας, θρησκευτικών³¹ και Α. Αλεξανδρίδης ιχνογραφίας,³² ο τελευταίος αμισθί. Μετά από ασθένεια του Λαμπρίδη μέχρι τις εξετάσεις έγινε ανάθεση στον Αριστείδη Ι. Δρακάκη και μετά τον θάνατο Λαμπρίδη, με το νέο σχολικό έτος και την προσθήκη της Α΄ Γυμνασιακής, προσλήφθηκε (2.12.1871) ο φιλόλογος Ι. Ζωγραφίδης, Κωνσταντινοπολίτης, που παρέμεινε όμως κι αυτός μέχρι το καλοκαίρι 1872, οπότε από τον Οκτώβριο τοποθετήθηκε ο Στυλιανός Αλεξίου με 800 γρόσια μισθό, διδάσκοντας ελληνικά και γαλλικά.

Ωστόσο η ΣΕΦΗ προσκάλεσε από την Αθήνα τον πτυχιούχο από το 1870 φιλόλογο, Αντώνιο Μιχελιδάκη, προύπηρετήσαντα ως φοιτητή στο Ημιγυμνάσιο, να μετακομίσει με έξοδά της στο Ηράκλειο για την επαναλειτουργία του με μισθό 1.200 γρόσια και οδοιπορικά 400. Η Α΄ τάξη ξεκίνησε (18.10.1871)³³ με οκτώ μαθητές, της οποίας ο αριθμός αυξανόταν σταδιακά με τον Μιχελιδάκη να του ζητείται από τον Σεπτέμβριο 1872 να διδάξει θεωρητική αριθμητική και γαλλικά, πράγμα που αρνήθηκε, αφού ανέλαβε την ανθρωπολογία, ενώ η στενογραφία διδασκόταν αμισθί τις Κυριακές από τον Σπυρίδωνα Βρισμιτζάκη. Από τους 17 μαθητές της Α΄ Γυμνασιακής μόνο οι 7 παρακολουθούσαν εκκλησιαστική ιστορία, γεγονός που προκάλεσε τη διαμαρτυρία του Αμβρόσιου Κασσάρα, ο οποίος απείλησε με διακοπή διδασκαλίας, αν το

²⁹ Οι μισθοί των εκπαιδευτικών της πόλης του Ηρακλείου από την 1.1.1871 διαμορφώνονται σε 1050 γρόσια για τον Παρασυράκη, 700 για τον Λαμπρίδη (στη θέση του αποχωρήσαντα Ζαχαριάδη), 500 για τους Αμβρόσιο Κασσάρα, Νιωτάκη και Μαραγκάκη, 400 για τους Φουρναράκη και Σγουράκη, 200 για τον Μιχαήλ Πατερόπουλο, 150 για την Μαυρογιαννάκη και 300 για τον σχολικό γραμματέα Νικόλαο Επιμενίδη. Βλ. και ΑΔΗ 2, 27-363 και ΑΔΗ 2.4, 1-131.

³⁰ ΑΔΗ 2, 28-156, 29-6.

³¹ ΑΔΗ 2.4, 1-131-2.

³² ΑΔΗ 2.4, 1-47, 1-96.

³³ ΑΔΗ 2.4, 1-190 και 193.

μάθημα δεν γινόταν υποχρεωτικό, όπως τα γαλλικά. Από τον Σεπτέμβριο του 1873 προστέθηκε και η Β΄ Γυμνασιακή με την πρόσληψη και του φιλόλογου Χρήστου Βαρουτάκη. Παράλληλα η ΣΕΦΗ, σε επιστολή της στις 3.2.1874, περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης, προς τον απουσιάζοντα ακόμη στην Κωνσταντινούπολη Μητροπολίτη Μελέτιο, ζήτησε τη μεσολάβησή του στον Αμβρόσιο Κασσάρα ώστε να μη μετακινηθεί στη Θεσσαλονίκη μέχρι να βρεθεί αντικαταστάτης του που να διδάσκει τα ίδια μαθήματα και με τον ίδιο μισθό, διαφορετικά να αποτεινόταν στον τύπο της Πόλης για απόφοιτους που ζητούσαν μέσω αγγελιών τους να διδάξουν. Τελικά η ΣΕΦΗ, βρίσκοντας προσωρινό αντικαταστάτη του Αμβρόσιου τον Νιωτάκη, ζήτησε με τηλεγράφημα,³⁴ την ακύρωση καθόδου από την Πόλη του «*Εμμανουήλ Ευριτανίου ή ετέρου τινός*».³⁵ Προς το τέλος της επόμενης σχολικής χρονιάς (1.5.1875) διδάσκουν επιπλέον οι Στυλ. Κορωνάκης³⁶ και Μιχ. Βιστάκης,³⁷ καθώς και οι εθελοντές Αριστείδης Α. Ζαφειρίδης, Ι. Πελεκίδης και Αντ. Μιχελιδάκης αντίστοιχα τα μαθήματα ανθρωπολογία, εκκλησιαστική μουσική και ψυχολογία.³⁸

Με τη νέα σχολική χρονιά 1875-76 ανανεώθηκαν οι εκούσιες συνδρομές, επιβλήθηκαν δίδακτρα και εισιτήριο τριών γροσίων για την προσεχή τάξη, βάσει του οποίου και με το ενδεικτικό θα συμπληρωνόταν το γενικό μητρώο-στατιστικός φάκελος κάθε μαθητή. Προσλήφθηκαν οι: αρχιμανδρίτης Αμβρόσιος Ραφαηλίδης (ιερά μαθήματα) και Ι. Νικολαΐδης (τουρκική γλώσσα) – μεταφραστής ΔΗ αντί του Νασμί εφένδη.³⁹

Με τη δημιουργία υπερδιπλάσιων επαρχιακών σχολείων και την αύξηση των μαθητών τους, από 1.000 περίπου το 1870 στους 2.300 το 1877, μειώθηκε και η ανάγκη φοίτησης στα σχολεία της πόλης του Ηρακλείου, που οι μαθητές τους μειώθηκαν, το 1875 στους 705, από «*πλέον των χιλίων*» το 1863 και 804 το 1872. Άλλοι λόγοι ήταν η μετανάστευση χριστιανών της πόλης στην Επανάσταση που δεν επέστρεψαν, η έλλειψη αιθουσών,⁴⁰ ο περιορισμός κατά 20% της κυβερνητικής επιχορήγησης από το 1872 και η διαρροή «*μαθητών στα σχολεία Αθήνας και Σύρου*» με κίνητρο τη μόρφωση για λόγους πνευματικής ανωτερότητας. Ο υπερδιπλασιασμός των επαρχιακών σχολείων σημειώθηκε μετά την κοινοβουλευτική κατάκτηση του *Οργανικού Νόμου* και τη διεκδικητικότητα των σπουδαγμένων στην Ελλάδα, χριστιανών πληρεξουσίων, ιδιαίτερα το καλοκαίρι του 1874, με τους πρώτους αποφοίτους της Β΄ Γυμνασίου Ηρακλείου, την απειλή επανάστασης (1876) λόγω ανατολικής κρίσης, τις ευνοϊκές εκπαιδευτικές πολιτικές του Ρεούφ οι οποίες απέβλεπαν στη διάδοση του οθωμανισμού (όλες οι εθνότητες θεωρούνταν ενιαίο οθωμανικό έθνος) και την υποστήριξη των φιλολογικών συλλόγων των Αθηνών και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης (προς αντιμετώπιση του πανσλαβισμού και του βουλγαρικού σχίσματος).⁴¹ Διορθωτικές προσπάθειες και επανακαθορισμός των σχολικών

³⁴ Στο Ηράκλειο εμφανίζεται ο τηλεγράφος για πρώτη φορά στις 21.10.1871 σύμφωνα με το ημερολόγιο Νικολαΐδη.

³⁵ ΑΔΗ 2, 79-16-8.

³⁶ Ο Στ. Κορωνάκης ή Κορωναίος αναφέρεται δάσκαλος, ελληνοδιδάσκαλος Β΄ τάξης και διευθυντής στο Ρέθυμνο (1860-66).

³⁷ ΑΔΗ 2, 94-1 και Γοντικιάκης 1992, 23.

³⁸ ΑΔΗ 2, 97-160, 184 και 218.

³⁹ Αναλυτική περιγραφή των σχολείων του τμήματος Ηρακλείου βλ. Φυσαράκης 2010, 124-130.

⁴⁰ ΑΔΗ 2, 104-306, 433 και 593.

⁴¹ Βλ. ΑΔΗ 2, 82-291, 289, 302 και 98-501, 99-68α, Καλλιτάκη 1988, 169-77 και 228 και Καλλιτάκη 1985, 81-83.

προγραμμάτων, με τον στοιχειώδη επαγγελματικό προσανατολισμό των αποφοίτων μαθητών και τη γενικότερη ποιοτική αναβάθμισή τους, γίνονται πλέον αισθητές και στην πόλη του Ηρακλείου μετά τα σχετικά εισηγητικά νομοσχέδια Γ. Βακαλόπουλου και Γ. Μίληση στην Αθήνα, με την «Επιτροπή Διαρρύθμισης της Ελληνικής⁴² Σχολής Ηρακλείου» που αποτελείτο από τους Νικόλαο Παρασυράκη, Αριστείδα Ζαφειρίδη και Γεώργιο Ξενουδάκη, σχολάρχη, ιατρό και δικηγόρο αντίστοιχα, στις 20 Ιουλίου 1876, όπου στην από κοινού έκθεσή τους παρουσίαζαν τις προτάσεις-συμπεράσματά τους.⁴³

Έτσι μετά το Χάττι-Χουμαγιούν (1856) και τις εξεγέρσεις (1858 και 1866-69) θεσμοθετήθηκαν και εφαρμόστηκαν ενισχυτικά εκπαιδευτικά μέτρα στις πόλεις, τα οποία παγιώθηκαν από τη δεκαετία 1870 και στην επαρχία. Μεταδίδεται ευνοϊκότερο κλίμα σύστασης και ανάπτυξης σχολείων στην Κρήτη ώστε εκτός των Ελληνικών αρχίζουν να ιδρύονται και Γυμνασιακές τάξεις, πρώτα στο Ηράκλειο και τα Χανιά, από το 1861, η Α΄ τάξη, από το 1862 στο Ηράκλειο και 1863 στα Χανιά η Β΄, που μετεπαναστατικά επανιδρύθηκαν αντίστοιχα στο Ηράκλειο από το 1871 η Α΄ τάξη και 1873 η Β΄ τάξη, που λειτουργεί για τέσσερα χρόνια μέχρι και το σχολικό έτος 1876-77 και έπειτα η Α΄ τάξη στη Νεάπολη από το 1876, στα Χανιά πριν από την Επανάσταση του 1878⁴⁴ και στο Ρέθυμνο από το 1882-83 (Φυσαράκης 2010, 102 και Καλλιατάκη 1985, 79-80).

Η μεγάλη εκπαιδευτική καμπή επιτυγχάνεται, όταν οι πρώτοι «επιμελέστεροι» μαθητές τους θα αποφοιτήσουν αυτές τις 2 δεκαετίες και ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1870, επανδρώνοντας καίριες εκπαιδευτικές, νομικές, υγειονομικές, κ.λπ., πολιτικές υπηρεσίες για τον υπόλοιπο 19ο και τις αρχές του 20ού αι. Παραδείγματα αποτελούν οι Μίνωας Α. και Ανδρέας Λ. Καλοκαιρινός, Αριστείδης Στεργιάδης, Ιωάννης Κονδυλάκης, Ανδρέας και Γεώργιος Κοκκινάκης, Εμμανουήλ Λογιάδης, Διονύσιος Καστρινογιαννάκης, Τίτος Ζωγραφίδης, οι γιοι των Αρχηγού και Υπαρχηγού των Ανατολικών Επαρχιών Κρήτης, Ι.Κ. Σφακιανάκης αφενός και Στέφανος, Δαβίδ, Εμμανουήλ και Μανούσος Α. Ξανθουδίδης αφετέρου, κ.λπ. Επομένως τίθενται και με την ίδρυση της Βιβλιοθήκης (3.000 τόμοι), του Βιβλιοπωλείου, του Αναγνωστηρίου και του Φ.Σ.Η. οι εκπαιδευτικές βάσεις, ώστε με τον νόμο «περί Παιδείας» του 1881 και τη συμπλήρωση του Κρητικού Γυμνασίου (1883) η εκπαίδευση να επεκταθεί ποσοτικά και ποιοτικά ανά την Κρήτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μανόλης Βουρλιώτης (2017), «Κρητικοί με έρωτα παιδείας, 1829-1850», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 35.
 Εμμανουήλ Βυβιλάκης (1879), *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Ραδαμάνθους».
 Στέφανος Γοντικάκης (1992), *Η Παιδεία στην Κρήτη*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

⁴² Η Ελληνική Σχολή περιλάμβανε τότε και το διτάξιο Ημιγυμνάσιο.

⁴³ Βλ. ΑΔΗ 2, 109-284-9. Οι σημαντικές αυτές για την εποχή προσωπικότητες συνεδριάζουν και συναποφασίζουν για τα μαθήματα και την κατεύθυνση των αποφοίτων του Σχολαρχείου Ηρακλείου προκειμένου οι τελευταίοι να αξιοποιηθούν αποδοτικότερα και να φανούν χρησιμότεροι στην κοινωνία.

⁴⁴ Βλ. εφ. *Αθηνών Μέλλον*, 16.6.1864 και ΑΔΗ 2, 126-223.

- Θεοχάρης Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Θεοχάρης Δετοράκης (2005), *Νεοκρητικά Μελετήματα*, τ. Α', Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μανόλης Δετοράκης (1993), «Η πρώτη δημόσια Βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο», *Παλίμψηστον*, τχ. 13, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μανόλης Δετοράκης (2003), «Ο Εν Ηρακλείω Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος», *Παλίμψηστον*, τχ. 18, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Κάλλια Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου (1988), *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα, Εστία.
- Κάλλια Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου (1985), «Η Παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878. Μια επισκόπηση», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Κάλλια Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου (2000), «Το λόγιο Ηράκλειο της ύστερης τουρκοκρατίας: Τα χρόνια της διαμόρφωσης», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 129-146, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Βασίλειος Καλλίφρων (1867), *Εκπαιδευτικά και Εκκλησιαστικά*, Κωνσταντινούπολη.
- Παρασκευάς Ματάλας (2003), *Έθνος και Ορθοδοξία – Οι περιπέτειες μιας σχέσης – Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Στυλιανός Παπαδάκης (1880), *Εκθεσις Στυλιανού Παπαδάκη περί της εν Κρήτη καταστάσεως, περί της βουλευτικής εκλογής Μεραμβέλλου και περί της ξενικής επιβουλής προς το Νομαρχιακόν Συμβούλιον*.
- Μενέλαος Παρλαμάς (1988), *Ανάλεκτα – Σημειώματα Στέφ. Νικολαΐδου*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Μανόλης Πεπονάκης (υπό δημοσίευση), «Ταραξίες και Καΐρηδες. Οι δάσκαλοι των κρητικών σχολείων στην περίοδο 1860-1866», *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνές Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης.
- Θεόδωρος Τζεδάκης, «Η περί παιδείας μέριμνα της Ι. Μητροπόλεως Κρήτης υπερμεσούντος του ΙΘ' αιώ- νος», *Απόστολος Τίτος*, περίοδος Β', 1980-81, τ. Α', 19-23, Β', 112-115 και Γ' 221-224.
- Μιχάλης Τρούλης (2005), *Εμμανουήλ Βυβιλάκης, Η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο.
- Κωνσταντίνος Φυσαράκης (2010), «Η δράση του Τίτου Ζωγραφίδη ως εκπαιδευτικού και ως σχολάρχη με βάση τα αρχεία της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου», *Ο από Πέτρας Μητροπολίτης Κρήτης Τίτος Β' ο Ζωγραφίδης και η εποχή του*, Ηράκλειο, Δήμος Επισκοπής Πεδιάδος, 97-201.